

İlim Kitapları Özelinde Buhârî'nin *Es-Sahih*'iyle Tirmizî'nin *Es-Sünen*'inin Mukayasesi

Sehal Deniz Varlık ¹

Öz

Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahih*'i ile Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde ilim kitapları hadis usulüne dair erken dönem meselelerini yansıtmaktadır. Bu makalede her iki müellifin "İlim Kitabı" karşılaştırmalı olarak ele alınmakta; böylece hadis usulü konularını işleyiş biçimleri ve yaklaşım farklılıkları tespit edilmektedir. Buhârî, hocanın ve talebenin edebi, öğretim süreci ve hıfzın önemine vurgu yaparken, usule dair teknik meselelere kendi kabul ve tercihleri doğrultusunda yer vermektedir. Tirmizî ise ilmin fazileti, ilmi gizlemenin sorumluluğu, bidatten sakınma, fıkhnın ibadetten üstünlüğü ve sünnete bağlılık gibi temaları ön plana çıkarmakta; usul konularını ise eserin sonundaki el-İlelû's-sağîr bölümünde, çoğunlukla farklı görüşleri de aktararak işlemektedir. Her iki muhaddisin bazı ortak rivayetleri farklı bab ve kitaplarda kullanmaları, "İlim Kitabı"nda ise sınırlı sayıda benzer konuya yer vermeleri, özgün tercihlerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Usulü, İlim Kitabı, Buhârî, Tirmizî.

Varlık, Sehal Deniz. "İlim Kitapları Özelinde Buhârî'nin *Es-Sahih*'iyle Tirmizî'nin *Es-Sünen*'inin Mukayasesi". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 10/1 (Mart2026): 191-213. <https://izlik.org/JA37WP22NF>.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1737989>

Geliş Tarihi	08.07.2025
Kabul Tarihi	27.02.2026
Yayın Tarihi	31.03.2026
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

1 Dr. Öğretim Üyesi, Mersin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Mersin, Türkiye, sehaldeniz@mersin.edu.tr , ORCID: 0000-0002-3247-7490

The Comparison of al-Bukhari's *al-Sahih* and al-Tirmidhi's *al-Sunan* in the Context of their *Kitab al-'Ilm*

Sehal Deniz Varlık ¹

Abstract

The *Kitāb al- 'Ilm* sections in al-Bukhārī's *al-Jāmi' al-Ṣaḥīḥ* and al-Tirmidhī's *al-Sunan* reflect early *uṣūl al-ḥadīth* issues. This article offers a comparative analysis of these chapters, identifying how each compiler addresses methodological matters. Al-Bukhārī emphasizes the *adab* between teacher and student, the process of instruction, and the significance of memorization, while treating technical aspects of *ḥadīth* criticism in line with his own methodological preferences. Al-Tirmidhī, by contrast, foregrounds themes such as the virtue of knowledge, the responsibility of not concealing it, caution against *bid'ah*, the superiority of *fiqh* over worship, and adherence to the *Sunnah*. His treatment of technical issues appears mainly in the concluding chapter *al- 'Ilal al-Ṣaḥīḥ*, often incorporating multiple viewpoints. Although both scholars employ some common narrations in different chapters and books, their selective and limited treatment of similar topics in *Kitāb al- 'Ilm* points to their distinct preferences.

Keywords: Hadith, Hadith Methodology, *Kitāb al-'Ilm*, al-Bukhārī, al-Tirmidhī.

Varlık, Sehal Deniz. "The Comparison of al-Bukhari's *al-Sahih* and al-Tirmidhi's *al-Sunan* in the Context of their *Kitab al-'Ilm*". *Türkiye Journal of Theological Studies* 10/1 (Mart2026): 191-213. <https://izlik.org/JA37WP22NF>. <https://doi.org/10.32711/tiad.1737989>

Date of Submission	08.07.2025
Date of Acceptance	27.02.2026
Date of Publication	31.03.2026
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

1 Assistant Professor, Mersin University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Mersin, Türkiye, sehaldeniz@mersin.edu.tr ORCID: 0000-0002-3247-

Giriş

Müstakil hadis usûlü eserleri yazılmadan önce usûl konuları, genellikle “ale'l-ebvâb” tarzı musannefâtın “kitâbü'l-‘ilm” bölümlerinde veya eserlere eklenen mukaddime niteliğindeki kısımlarda ele alınmıştır. Bu yönüyle ilim kitapları, erken dönem usûl anlayışına dair önemli veriler içerir.

Çalışmanın amacı, aynı dönem ve coğrafyada yaşamış, aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunan Buhârî ve Tirmizî'nin eserlerinde yer alan “kitab-ı ‘ilm”lerini mukayeseli olarak değerlendirmektir. Bu karşılaştırma aracılığıyla iki âlimin usûl meselelerini ele alış biçimleri, öncelikleri ve farklılıkları analiz edilmiştir.

Çalışma, “kitab-ı ‘ilm”lerin yapısal ve içeriksel düzlemde gelişiminin genel değerlendirilmesi ile başlamaktadır. Bu değerlendirmede, doğrudan ilim kitabı bulunan eserler hakkında yapılmış akademik araştırmalara başvurulmuş; bu tür çalışmalara rastlanmayan durumlarda ise eserler doğrudan incelenerek içerikleri değerlendirilmiştir. Özelde ise Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmi'u's-Sahîh*'i ile Muhammed b. İsmâîl et-Tirmizî'nin (ö. 279/892) *es-Sünen*'inin ilim kitapları nitelikli metin analizi yöntemiyle incelenmiştir.

Çalışmada önce müelliflerin eserlerinde “‘ilm” başlığına hangi bölümde yer verdikleri, konu başlıklarının sıralanışı, kapsamı ele alınmıştır. Özellikle, bablara yerleştirilen rivayetlerin merfû-mevkuf-maktu ya da bir âlimin sözü olma oranı, ilim kitabının kapsamı, hadis usulü konularından ele aldıkları gibi meselelere temas edilmiştir. Devamında ise Buhârî ve Tirmizî'nin eserlerinde yer verdikleri “kitab-ı ‘ilm”lerin karşılaştırılmasına geçilmiştir.

Çalışmanın yöntemi, doğrudan metinler üzerinden içerik çözümlemesi yapmak şeklinde özetlenebilir. Klasik hadis şerhleri ve güncel akademik literatürden de yararlanılarak, karşılaştırmalı okuma ve anlamlandırma yöntemi kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'den sonra en güvenilir kitap kabul edilen *el-Câmi'u's-Sahîh*'in müellifi Buhârî'nin hadis tarihindeki önemi tartışmasızdır. Eseri, yalnızca sahîh kabul ettiği hadisleri derleme amacı taşıması bakımından bir ilktir.³ Buhârî'nin cerh ve ta'dîl konusundaki ilmî yetkinliğiyle bu hadisleri seçmedeki yöntemi eserinin seçkinliğini arttırmıştır.⁴ Onun hadis usûlüne dair görüşleriye *es-Sahîh*'in *Kitabü'l-‘ilm*'indeki bab başlıkları ve bu bablarda tahrir ettiği rivayetlerden anlaşılmaktadır.⁵ Bilindiği üzere hadis âlimleri “‘ilm” derken genellikle “‘İlm-i Hadis”i kastetmektedir.⁶

³ İbnu's-Şalâh, *Muqaddime*, 17-18.

⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 2/337-338; Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen ed-Dimaşkı İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Muhibbuddîn Ebû Saîd Amr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1997), 52/76; Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 24/451; Mustafa Taş, *Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 81-82.

⁵ Muhammet Ali Asar, “Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi'u's-Sahîh'in 'İlim' Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1253-1274; Şule Yüksel Uysal, “İlim Bölümleri Üzerinden Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışını Okumak”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 34-39.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şafîî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halabî, 1940), 357; Abdülkadir Palabıyık, “Hadis Literatüründe 'Kitâb'ül-İlim'ler”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2001), 151-182; Asar, “Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri”, 1253.

Mâverâünnehir bölgesinin bir diğer önemli hadis âlimi, Tirmizî'dir. 'İlel ve cerh -ta'dîl alanında bilgisiyile öne çıkan Tirmizî'nin, bu ilim dallarında görüşlerine başvurduğu hocalarından biri de Buhârî'dir. Hocasının Irak ve Horasan bölgesi âlimleri içerisinde illet, isnad ve tarih bilgisinde benzerini görmediğini ifade etmiştir.⁷ *Es-Sünen*'inde ve iki 'ilel kitabında, Buhârî'den aktardığı görüşleri⁸ veya ondan yaptığı tüm rivayetleri telif ettiği tüm eserleri bazında inceleyen⁹ çalışmalar mevcuttur.

Buhârî'nin *Kitâbü'l-İlm*'i özelinde yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri, Buhârî'nin hadis usulüne yaptığı katkılara odaklanmaktadır.¹⁰ Diğeri, hocası İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) "*Kitâbü'l-Edeb*"inin etkisini nasıl yansıttığının izlerini sürerek hadis-ilim-edep ilişkisini yeniden tanımlayışıyla tahammülü'l-ilm uygulamasına özgün bir katkı sunduğunu savunmaktadır.¹¹ Bir başkasında ise hocalarından Dârimî ile Buhârî'nin ilim anlayışları, oluşturdıkları ilim kitapları üzerinden karşılaştırılmaktadır.¹² Fakat aynı bölge ve dönemde yetişen bu iki âlimin, ilim kitapları özelinde karşılaştırıldığına dair bir çalışma tespit edilememiştir. Oysaki Buhârî ile öğrencisi Tirmizî'nin, hadis usûlü konularında ortak görüşlerini tespit etmek ve aralarındaki etkileşimi değerlendirmek açısından, bu karşılaştırma faydalı olacaktır.

Sahih-i Buhârî 'de ilim kitabında ilk dikkat çeken husus, sırasıyla "Vahyin Başlangıcı" ve "İman" kitaplarından sonra, üçüncü sırada gelmesidir.¹³ *Sünen-i Tirmizî* 'de ise bu kitap otuz dokuzuncu sıradadır.¹⁴ Buhârî ilim kitabında elli üç baba yer verirken,¹⁵ Tirmizî, on dokuz babla yetinmiştir.¹⁶ İlk bakışta bu durum, iki âlimin ilim konusuna farklı derece ağırlık verdiği şeklinde anlaşılabilir. Fakat Tirmizî'nin, *es-Sünen*'inin sonunda bulunan ve ayrı bir kitap olarak kabul edilen '*İlelu's-sağîr*'de usûl konularını işlediği unutulmamalıdır. Eserin adında geçen "'ilel" kelimesinin anlamının, "hadis ilmindeki gizli kusurlar" anlamındaki "'illet" değil de "sebe" olduğu; rivayetleri kabul ve reddetme nedenleri, faydalı bilgiler, illet ile ilgili hükümler gibi usûl konuları manasında kullanıldığı düşünülmektedir.¹⁷ Tasnif edilen ilk hadis usûlü kitabı olarak kabul edilebileceği de ileri sürülmüştür.¹⁸ Bu nedenle isabetli bir karşılaştırma yapmak, Tirmizî'nin '*İlelu's-sağîr*'i de dikkate alındığında mümkün olacaktır.

⁷ Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ b. Sevrâ et-Tirmizî, *el-'İlelu's-Sağîr*, thk. Ahmed Muhammed Şakir vd. (Beyrut: Daru İhyâi'l-trâsu'l-'Arabî, ts.), 738.

⁸ Veysel Özdemir, "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis İstılâhının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Ocak 2014), 1186-1187; Hüseyin Akyüz, "Hadislerin Tashihi ile İlgili Tirmizî'nin Hocası Buhârî'ye Sorduğu Sorular (Sünen Bağlamında Bir Değerlendirme)", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2018), 251-267; Mustafa Karabacak, "Tirmizî'nin es-Sünen'i Çerçevesinde Buhârî'nin Kullandığı Hadis Usûlü Terimleri", *Mütefekkir* 6/12 (Aralık 2019), 347-374.

⁹ Üzeyir Durmuş, "Sünenü't-Tirmizî'ye Kaynaklık Bakımından İmâm Buhârî'nin Eserleri (Tahrîc ve Değerlendirme)", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 447-466.

¹⁰ Asar, "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri", 1247-1275.

¹¹ Estrella Samba Campos, "The Kitâb al-İlm of al-Bukhârî: A Handbook on Knowledge", *Journal of Abbasid Studies* 8/2 (06 Aralık 2021), 209-232.

¹² Uysal, "Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışı", 25-46.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühre (Beyrut: Dâru Tavkî'n-necât, 2001), "'İlm", 1.

¹⁴ Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Beşşâr 'Avvâd (Beyrut: Daru'l-Çarbi'l-İslâmî, 1998), "'İlm".

¹⁵ Buhârî, "'İlm", 1-53.

¹⁶ Tirmizî, "'İlm", 1-19.

¹⁷ Reşîd Ahmed Kenkûhî, *el-Kevkebû'd-dürrü 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*, thk. Muhammed Zekeriyâ Kandelevî (Matba'atü Nedveti'l-'Ulemâi'l-Hind, 1975), 4/476; Taner Karasu, "Tirmizî'nin İlelu's-sağîr Adlı Eserinin Hadis Usûlü Açısından Değerlendirilmesi", *Şarkîyat* 9/2 (2017), 976-977.

¹⁸ Ebu'l-Ferec Zeynüddin 'Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Hemâm 'Abdurrahîm (ez-

İki eser bazında karşılaştırmaya başlamadan önce, ilim kitaplarının hadis eserlerindeki genel niteliklerini değerlendirmek faydalı olacaktır.

1. İlim Kitaplarının Temel Hadis Eserlerindeki Konumu

Kütüb-i sitte öncesi hadis eserlerinden İmam Mâlik'in (öl. 179/795) *el-Muvatta'*ı ve Ma'mer b. Râşid'in (öl. 153/770) *el-Câmi'*inde, ilim konusuna kısaca değinilmiştir. *Muvatta'*da İmam Mâlik, ilim kitabına "İlim talebi hakkında gelenler" adlı tek bab başlığındaki tek rivayette, Lokman Hekim'in oğluna "Ey oğlum! Âlimlerle birlikte otur; onların dizinin dibinden ayrılma. Zira Allah, ölü toprağı gökten inen sağanak yağmurla dirilttiği gibi, kalpleri de hikmetin nuru ile diriltir." vasiyetinde bulunmasını aktarmaktadır.¹⁹ Konuya, eserinin sondan üçüncü babında yer vermiştir. Böylece kitabının sonlarına doğru, hem eserini oluşturma çabasını anlamlı kılan bir gerçeği hatırlatmış hem de ilim talebinin önemini vurgulamıştır. *el-Câmi'*inde Ma'mer b. Râşid ise "İlim" ve "İlmin yazılması" isimli iki bab açmıştır. Fakat bu bölümde naklettiği yirmi beş rivayet, üç farklı tarikle verdiği ilmin yok oluşunun âlimlerin ölümüyle gerçekleşeceğine dair merfû rivayet²⁰ haricindekiler, mevkuf ve maktudur.²¹ İlim babı; ilmin, âlimin, ilim talebesinin önemi ve özellikleri gibi genel konular hakkındadır. İlmin yazılması babında, hadislerin yazılması konusundaki tartışmaların seyrini aktarmıştır. Meseleyi anlatırken Hz. Ömer'in hadisleri yazmayı düşünmesi, konuyu istişare edip en sonunda insanların Allah'ın kitabından uzaklaşacağı korkusuyla yazmama kararı almasından başlayarak zamanla unutma ve kaybetme endişesiyle hadis yazımının meşru görülmesine getirmiştir.²² İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849) *el-Musannef*'indeki otuz dört kitabından on yedincisi olan Edeb kitabının dört babı ilimle alakalıdır. İlk bab "İlim talebi ve öğretimi hakkında gelenler"dir.²³ İlim talebinin ve öğretiminin faziletine dair rivayetlerden ikisi merfû görünmektedir, fakat biri aslen mürseldir.²⁴ Diğer de rivayetlerinden çok azının müsned olduğu belirtilip²⁵ tedlisle vasıflandırılan²⁶ Ümmü Hânî'nin mevlası Ebû Sâlih'ten gelmektedir.²⁷ Baktaki diğer rivayetler mevkuf ve maktudur. İkinci bab "İlim öğrenirken sadece insanların bilmesini, (öğrendiklerini) anlatmayı hedefleyen kişi" isimlidir. Bu kişinin cennetin kokusunu alamayacağı ya da ateşte olduğunu açıklayan biri merfû üç rivayeti içermektedir.²⁸ Üçüncü bab "İlim talebi için çıkılan yolculuk (rıhle)"dir. Nakledilen beş haber ya maktu ya da âlimlerin sözlerinden olup rıhlenin önemi hakkındadır.²⁹ İlim konulu son babı "Hadisleri müzakere etmek"tir. Hadislerin korunması, ezberlenmesi ve yaşıatılması için tekrar ve

Zerkâ': Mektebetü'l-Menâr, 1987), 41.

¹⁹ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî, *el-Muvatta'*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî (Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân, 2004), 5/1458 (No: 3670).

²⁰ Ebû Urve Ma'mer b. Râşid es-San'ânî, *el-Câmi'*, thk. el-A'zamî Habîbürrahmân (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1983), 11/254, 256, 257 (No: 20471, 20477, 20481).

²¹ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/252-259 (No: 20465-20489).

²² Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/257-259 (No: 20484-20489).

²³ Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1988), 5/284 (No: 26112-26124).

²⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/284 (No: 26115).

²⁵ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5/37.

²⁶ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalanî İbn Hacer, *Takrîbü't-Tehzîb*, thk. Muhammed Avvâme (Halep: Dârü'r-Reşîd, 1486), 1/120.

²⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/284 (No: 26117).

²⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/285 (No: 26125-26127).

²⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/285 (No: 26128-26132).

müzakerenin önemine değinen sekiz mevkuf ve maktu rivayeti içerir.³⁰ Lafzen merfû olan tek rivayette A'meş'in mürselidir.³¹ Kütüb-i sitte öncesi müelliflerden ilim konusunu en geniş işleyen İbn Ebû Şeybe'dir.

Dârimî (ö. 255/869),³² ilim konusunu *es-Sünen*'inde ayrıntılı işlemiş ve bazı usûl konularına da girmiştir.³³ İlim bablarını eserinin giriş kısmına yerleştirmiş ve konuyu kırk kadar alt başlıkla incelemiştir.³⁴ İlim bablarını eserinde konumlandırışı ve ayrıntılı başlıklarla işleyişi Buhârî ile benzerdir. Ama bu bablardaki beş yüzü aşan rivayetin dört yüzden fazlası mevkuf ve maktu iken merfûların sayısının doksan civarı olmasıyla ondan ayrılır. Bu durumda merfûların mevkuf ve maktu olanlara oranı yüzde on altı çıkmaktadır. Oysa *Sünen*'in genelinde bu oran, yüzde kırk altı buçuktur. Ayrıca *Sünen*'in ilim bablarındaki rivayetlerden zayıf ya da çok zayıf bulunanların sahih ve hasen görülenlere oranı, yüzde yirmi sekiz olarak hesaplanmıştır.³⁵ İlme dair başlıklarda mevkuf ve maktu rivayet kullanma oranının artması, Darimî'nin dönemindeki Ehl-i hadis karşıtı görüşlere, reddiye delillerinin merfû rivayetlerden getirilmesinin zorluğuyla ilişkilendirilmiştir.³⁶ Aslında ilim konulu bablarda ender olarak merfû rivayet kullanılması, Darimî öncesi eserlerde de karşılaşılan bir durumdur. İlim ile hadis ilminin kastedildiği ve bablarda bazı usûl konularının da işlendiği düşünülürse, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan bu meselelerin çoğunlukla mevkuf, maktu ve âlimlerin görüşlerine dayanan haberlerle açıklanması doğaldır.

Müslim'in (öl. 261/875) *el-Câmi'u's-Sahîh*'i ve Ebû Davûd'un (öl. 275/889) *es-Sünen*'inde "İlim Kitabı" bulunmaktadır. Müslim'in eserindeki elli dört kitaptan kırk yedincisi ilimdir ve on altı³⁷ rivayet içermektedir.³⁸ Müslim'in usûl meselelerini daha çok mukaddimesinde ele aldığı unutulmamalıdır. Mukaddimesine verilen³⁹ bab başlıkları sırasıyla "Sikalardan rivayet etmenin ve yalancıları terk etmenin vacib oluşu", "Peygamber adına yalan söylemenin ağır vebali", "Her duyduğunu konuşmaktan nehiy", "Zayıf ve yalancı râvilerle hadislerinden sakınılması gereken kişiler hakkında", "İsnad dindendir", "Hadis râvilerinin kusurlarını araştırmak, bu haberleri nakletmek ve âlimlerin bu konudaki görüşleri" ve "Râvilerin birbirinden hadis rivayetinin sahih olması için gereken şartlar ve bu konuda hata yapanların uyarılması (devamında bir alt başlık) Mu'an'an hadislerle delil getirmenin sahihliği" şeklindedir. Başlıklarından anlaşıldığı üzere mukaddime usûl konularını tartışmaktadır. Bu sebeple tekrardan kaçınmış, ilim kitabına az sayıda rivayet almış olmalıdır. Ebû Davûd'un kırk kitaptan oluşan *Sünen*'inin yirmi dördüncü kitabı ilimdir. On üç babta yirmi sekiz rivayetle konuyu işlemektedir.⁴⁰

³⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/285-286 (No: 26133-26140)

³¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 5/286 (No: 26128-26139)

³² Zehebi, *Siyerü'l-âlîmî'n-nübelâ*, 12/225; Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarabad: Matbaatu Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizâmiyye, 1908), 5/294.

³³ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Süleym Esed (Cidde: Daru'l-Muğni, 2000), "Mukaddime", 31 (No: 324-329), 42 (No: 454-499), 43 (No: 500-528), vd.; Uysal, "Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışı", 33-37, 39-43.

³⁴ Dârimî, "Mukaddime", 17-57.

³⁵ Uysal, "Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışı", 31-32.

³⁶ Uysal, "Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışı", 32.

³⁷ Bu rakam tekrarsız rivayet sayısıdır.

³⁸ Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1956), 4 "İlim", 1-16.

³⁹ Bilindiği üzere İmâm Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*'teki bab başlıklarını kendisi koymamıştır. Mukaddime'deki başlıklar da ona ait değildir. Fakat içeriği yansıtma açısından verilmiş başlıklar başarılıdır.

⁴⁰ Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhiddin (Beyrut: el-Mektebetü'l-

İbn Mâce (öl. 273/887) ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Sünen*'lerinde ilim kitabı yoktur. Fakat İbn Mâce'nin *Sünen*'inin yirmi dört bab bulunan mukaddimesinde, on dördüncüden itibaren son baba kadar ilim konularını ele almış ve altmış dört rivayet nakletmiştir.⁴¹ Nesâî'nin *Sünen*'inde ise ilim kitabı veya hadis ilmi anlamında ilim kelimesinin kullanıldığı bir bab başlığı bulunmamaktadır. Nesâî, eserini yazarken sünen türünün konu kapsamına bağlı kalmış, iman kitabı hariç, ahkâm konularının dışına çıkmamıştır.⁴² Müslümanların ilim anlayışının esaslarını belirlemek için hadis literatüründeki ilim kitapları ve bab başlıkları bir çalışmada incelenmiştir.⁴³ Bu yaklaşım, ilim kitaplarındaki konu başlıklarını topluca görmeyi sağlamaktadır.

Hadis müsannefatının temel eserlerinde ilimle ilgili kitap ve bab başlıklarını genel hatlarıyla gördük. Artık Buhârî'nin *es-Sahîh*'i ile Tirmizî'nin *es-Sünen*'indeki ilim kitaplarını mukayeseye geçebiliriz.

2. İlim Kitabının Eser İçindeki Konumu

İlim konularını eserlerine dahil eden müellifler genel olarak iki grupta değerlendirilebilir. Birinci gruptakiler, bu konuları eserlerinin mukaddimesinde ele alırken; ikinci gruptakiler ise ibadet bölümlerinden sonra, muâmelât başlıkları arasında ya da sonrasında müstakil bir "Kitâbü'l-İlm" bölümü şeklinde işlerler.

Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*'ine bir mukaddime yazmamıştır. Fakat *Sahîh*'inin girişinde ele aldığı konular, döneminde eserlerine mukaddime yazan hadis âlimleriyle benzerdir. Mesela hocası Dârimî de *Sünen*'inin mukaddimesinde "‘Alâmâtü'n-nübüvve"⁴⁴ ve "İttibâ'u's-Sünne"nin⁴⁵ ardından "İlm" bablarını üçüncü sıraya koymuştur. Buhârî'nin ilk kitabının "Vahyin Başlangıcı" olması da, Dârimî'nin eserine "‘Alâmâtü'n-nübüvve" konulu bablarla başlamasına benzetilebilir. Zira vahyin başlaması da alâmetler de nübüvveti ispatlar. Ayrıca *el-Câmi'u's-Sahîh*'in başlangıcındaki bu kitabın, kısa bir mukaddime olduğu görüşü de dile getirilmiştir.⁴⁶ Kanaatimiz, eserin başındaki ilk üç kitabın mukaddime niteliğinde olduğudur.

Nasıl vahiyle peygamberlik başlıyorsa, ardından peygamberin getirdiği haberlere iman gerekir. O zaman vahyin başlangıcının ardından "İmân Kitabı"nın gelmesi uygundur. İbn Mâce'de mukaddimesinde, ilimden önce iman⁴⁷ ve ashâbın fazileti⁴⁸ bablarını ele almıştır. O, hadis ilminin bilgi kaynağı olan ashâbın fazileti, onlardan gelen haberlerin güvenilirliğinin temelini oluşturduğundan mukaddimesinde ilim konusuna girmeden bu meseleye yer vermiş olmalıdır. İmanı hayata aktarabilmekse ilimle mümkündür.

¹Asriyye, ts.), "İlim", 1-13.

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1952), "Mukaddime", 14-24. Palabıyık, İbn Mâce'nin ilim bablarında çok sayıda mevkuf/maktû ve âlim sözü naklettiğini ileri sürer; oysa rivayetlerin azı mevkuf, çoğu merfûdur. İsnadı zayıf olanlar bulunsada sahih olanlar da vardır. bkz. Abdülkadir Palabıyık, "Hadîs Literatüründe 'Kitâb'ül-İlm'ler", 159-160.

⁴² Palabıyık, "Hadîs Literatüründe 'Kitâb'ül-İlm'ler", 160.

⁴³ Palabıyık, "Hadîs Literatüründe 'Kitâb'ül-İlm'ler", 151-189.

⁴⁴ Dârimî, "Mukaddime", 1-15: Uysal, "Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışı", 30.

⁴⁵ Dârimî, "Mukaddime", 16: Uysal, "Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışı", 30.

⁴⁶ Bünyamin Erul, "'Bed'ü'l-Vahy' Özeline Vahyin Mahiyetine Dair Buhârî'nin Kur'an İlimlerine Katkısı", *Uluslararası İmam Buhârî Sempozyumu (14-18 Nisan 2025) Bildiri Özetleri Kitabı*, ed. Yakup Koçyiğit vd. (Karabük: KBÜ Yayınları, 2025), 9.

⁴⁷ İbn Mâce, "Mukaddime", 9-10.

⁴⁸ İbn Mâce, "Mukaddime", 11.

Öyleyse imanı ilmin takip etmesi beklenir.⁴⁹ Aslında bu üç hadis âliminin eserlerine yaptıkları girişler, her birinde farklılıklar olsa da, benzer tarzdadır.

Tirmizî eserindeki kitapları sıralarken ibadet ve muâmelât konularını bitirip kader, fitneler ve kıyamet, cennet ve cehennemin sıfatları gibi başlıkların ardından, önce iman sonra ilim konusuna gelmektedir. Fıkıh bablarını öncelemek, musannef ve sünen tarzı eserlerin özelliklerindendir. Dârimî ve İbn Mâce ise sünenlerine yazdıkları mukaddimeye dâhil ederek ilim konularını öne almışlardır. Başlığın girişinde yaptığımız ikili taksime göre, Buhârî ilim kitabını öne alan Tirmizî ise sonraya bırakan guruba girmektedir.

Her iki müellifin eserlerinde *Kitâbü'l- 'İlm'*in konumu belirlendikten sonra, bu bölümlerde ele alınan temel meseleleri inceleyeceğiz. Ortak ve öne çıkan başlıkları, işleniş biçimleriyle birlikte karşılaştırmalı olarak analiz ederek hem içerik önceliklerini hem de sunumdaki yönetsel tercihleri ortaya koyacağız.

3. İlimin Fazileti

İlim kitabına ilmin fazileti konusuyla başlama, Buhârî ve Tirmizî'nin ortak noktalarındandır. Buhârî, bu baba "İlmin fazileti" ismini vermiş fakat babta hiçbir hadis nakletmeden iki ayeti delil getirmekle yetinmiştir.⁵⁰ Ayetlerin ilki Allah'ın iman eden ve ilim verilenlerin derecesini yükselttiği hakkındadır,⁵¹ ikincisi "De ki 'Rabbim, ilmimi arttır.' "dır.⁵² Buhârî'nin bazı bab başlıklarında hadis rivayet etmemesinin sebebi tartışılmış; öne çıkan bir görüşe göre önce bab başlıklarını belirlemiş, ancak bazı bablara hadis seçmeye fırsat bulamamıştır.⁵³ Bu teoriye, uygulamadaki zorluğu ve Buhârî'nin önce hadisleri seçtiği görüşüyle itiraz edilmiştir.⁵⁴ Bir diğer görüş ise, kendi şartlarına uygun hadis bulamadığı için hadis tahrir etmediğidir.⁵⁵ Fakat bu babta, seçtiği ayetlerin ilmin faziletini ispatlamakta yeterli olduğunu düşündüğü⁵⁶ ve Allah'ın yardımını umarak teberrüken ayetle yetindiği⁵⁷ açıklamaları tercihe şayandır. Benzer şekilde "İlim söz ve amelden öncedir" babında da tercemeyi ayet ve muallak hadislerle oluşturup ilmin fazileti konusunu işlemiştir.⁵⁸ Bu babta da isnadla hadis tahrir etmemiştir. Bu durum, ya getirdiği delilleri yeterli görmesiyle, kanaatimizce böyledir, ya da şartlarına uygun bir rivayet bulursa eklemek üzere ilgili yeri boş bırakmasıyla açıklanmıştır.⁵⁹

⁴⁹ Palabıyık, "Hadis Literatüründe 'Kitâbü'l-İlm'ler", 156.

⁵⁰ Buhârî, "İlm", 1.

⁵¹ el-Mücâdele 58/11.

⁵² Tâhâ 20/114.

⁵³ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-İskenderî İbnü'l-Müneyyir, *el-Mütevârî 'alâ terâcimi eboâbi'l-Buhârî*, thk. Salâhaddin Makbûl Ahmed (Kuveyt: Mektebetü'l-muallâ, 1987), 1/36-37; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fî şerhi Şaḥîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401), 2/3; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî Şerhü Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rîfe, 1959), 1/141; Osman Aydın, *Sahîh-i Buhârî'nin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 25.

⁵⁴ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhü Şaḥîhi'l-Buhârî* (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/3; Fuat Sezgin, *Buhârînin Kaynakları* (İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1956), 69.

⁵⁵ İbnü'l-Müneyyir, *el-Mütevârî*, 1/36; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 2/3; İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/141; Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 2/3.

⁵⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/141.

⁵⁷ Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkun, *et-Tavâzih li-şerhi'l-Câmi i's-şahîh*, thk. Dâru'l-Fellâh (Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429), 3/349; Asar, "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri", 1253.

⁵⁸ Buhârî, "İlm", 10.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/162.

“İlimde anlayış(ın fazileti)”⁶⁰ ve “İlim ve Hikmete gıpta”⁶¹ babları da ilmin faziletiyle ilgilidir. İlim kitabının yirmi ikinci babı arapça yazılışı ilmin faziletiyle aynı, manası farklı olan “İlmin fazlası(kalanı)” isimlidir.⁶² Bu babta tahrir edilen tek rivayet, Hz. Peygamber’in rüyasında kendisine verilen kadehten doyuncaya kadar süt içmesi, kalanını Hz. Ömer’e vermesi ve “süt”ü “ilim” olarak yorumlaması hakkındadır. Rivayet, ilmin Allah’ın bir lütfu olduğunu ve Hz. Peygamber’e verilen ilmin bolluğunu vurgular. Tirmizî ise bu rivayete ilim kitabında yer vermez. Rüya⁶³ ve menâkıb⁶⁴ kitaplarında tahrir eder. “İlim öğrenme ve öğretmenin fazileti” babında da Buhârî, Hz. Peygamber’in Allah’ın kendisiyle gönderdiği hidayet ve ilmi bol yağın yağmura, insanları da bu yağmurdan ne şekilde faydalandıklarına göre; verimli, çorak ama su tutan ve ne verimli ne de su tutan toprağa benzettiği rivayete yer vermiştir.⁶⁵

Tirmizî ilmin faziletine ilk olarak “Allah bir kuluna hayır murad ederse, onu dinde derin kavrayış sahibi kılar” şeklinde bir hadisle adlandırdığı babla işaret etmiş,⁶⁶ babta tahrir ettiği tek rivayette bu olmuştur. İbn Abbâs’tan (ö. 68/687-88) getirdiği rivayetin İbn Ömer (ö. 73/693), Ebû Hureyre (ö. 58/678) ve Buhârî’nin ilim kitabında hem bab tercemesinde mu’allak,⁶⁷ hem babta müsned getirdiği Muâviye (ö. 60/680) isnadlarına⁶⁸ da işaret etmektedir. ⁶⁹ İlim kitabında ikinci babında da aynı konuyu “İlim talebinin (öğreniminin) fazileti” başlığıyla işlemiştir. Bu babdaki üç rivayet; kim ilim öğrenmek için yola çıkarsa, Allah’ın ona Cennet’in yolunu kolaylaştıracağını,⁷⁰ dönene kadar Allah yolunda olacağını,⁷¹ geçmiş günahlarının bağışlanacağını⁷² müjdelemektedir. Ardından gelen iki bab ilmi gizlemenin vebalı⁷³ ve ilim talebelerine iyilikle davranma⁷⁴ hakkındadır. Bu konuları, ilmin değeri, saklanması ve vebalı ve ilim öğrencisine iyi davranmanın Hz. Peygamber’in vasiyeti oluşu çerçevesinde açıklamaktadır.

4. İlme Teşvik

Buhârî “Hz. Peygamber’in ‘Nice sözün ulaştığı kişi vardır ki işitenden daha iyi anlar’ sözü” babında naklettiği tek rivayet, başlıktaki hadis parçasını da içermektedir.⁷⁵ Hz. Peygamber’in bu sözü, kendisinden öğrenilenleri öğretmeye teşvik etmektedir. Tirmizî “İşittiğini başkasına ulaştırmaya teşvik hakkında” babında, Hz. Peygamber’in kendisinden işittiğini muhafaza edip başkasına ulaştıran için Allah’tan aydınlatılmasını istediği, zira duyanın daha iyi anlayabileceğini belirttiği hakkındaki rivayeti tahrir

⁶⁰ Buhârî, “İlm”, 14 (No: 72).

⁶¹ Buhârî, “İlm”, 15 (No: 73).

⁶² Buhârî, “İlm”, 22; İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, 1/180.

⁶³ Tirmizî, “Rüya”, 9.

⁶⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 18.

⁶⁵ Buhârî, “İlm”, 20 (No: 79).

⁶⁶ Buhârî de hadisi bab başlığına taşımıştır. Buhârî, “İlm”, 13 (No: 71).

⁶⁷ Buhârî, “İlm”, 10.

⁶⁸ Buhârî, “İlm”, 13 (No: 71).

⁶⁹ Tirmizî, “İlm”, 1 (No: 2645).

⁷⁰ Tirmizî, “İlm”, 2 (No: 2646); Buhârî, “İlm”, 10. Buhârî hadisi “İlim amelden öncedir” babının tercemesinde muallak olarak getirmiştir.

⁷¹ Tirmizî, “İlm”, 2 (No: 2647).

⁷² Tirmizî, “İlm”, 2 (No: 2648).

⁷³ Tirmizî, “İlm”, 3.

⁷⁴ Tirmizî, “İlm”, 4.

⁷⁵ Buhârî, “İlm”, 9 (No: 67); Tirmizî, “Hac”, 1.

etmiştir.⁷⁶ Buhârî; ilim ve hikmete gıpta etmek,⁷⁷ heyet üyelerine temel dini meseleleri öğretip onları ailelerinin yanına, öğrendiklerini öğretmeye göndermek,⁷⁸ yolculuğa çıkıp bir meseleyi ehlinde öğrenmek,⁷⁹ ilim elde etmek için nöbetleşmek,⁸⁰ bir kişinin cariyeye ve ehlini eğitmesi,⁸¹ hadis öğrenmede hırs,⁸² Hz. Peygamber'in "Hazır bulunanlar bulunmayanlara bildirsin" tavsiyesi⁸³ bablarında da ilme teşvik konusunu işler. İlimin faziletini işlerken yaptığı gibi ilme teşvik hakkındaki babları da kitabın içine serpiştirmiştir. Bu iki konuyu işlerken, arka arkaya yerleştirdiği bablarda meseleyi işleyip bitirmek yerine ara ara değinmeyi tercih etmesi, eğitim metodu anlayışıyla bağlantılı olmalıdır. Sahihinde rivayetleri de farklı kitap ve bablarda çokça tekrar etmesi, aynı anlayışın tezahürü sayılabilir.

Tirmizî'nin ilmin saklanması konusunda getirdiği tek rivayet, ilmi saklayana kıyamet gününde ateşten bir gem vurulacağı hakkındadır.⁸⁴ İlimin saklanmasından sakındırma, bir anlamda ilmi yaymaya teşviktir. Yine ilerleyen bablarda ele aldığı iyiliğe vesile olan iyilik yapan gibidir⁸⁵ ve iyilik ya da kötülüğe delalet edenin karşılığı⁸⁶ konularını ilim kitabında işlemesi, ilmin yayılmasıyla iyiliğin artması ve kötülüğün uzaklaşması arasında bağlantı kurduğuna işaret etmektedir. Sünnete sarılıp bidatten sakınma⁸⁷ ve fıkhnın ibadetten üstünlüğü babları da ilme teşvikle bağlantılıdır. Tirmizî, ilim kitabının son babını fıkhnın ibadetten üstünlüğüne ayırmış ve burada sekiz rivayet tahrir etmiştir. İlgili rivayetler koyduğu başlıkla açıkça uyumludur fakat yaptığı açıklamalarda işaret ettiği üzere, rivayetlerin isnadları sorunlu ya da gariptir.⁸⁸

4.1. İlim talebi için yolculuk yapmak

Hadis literatürünün oluştuğu dönemde hadis ilminde derinleşmenin zorunluluğuna haline gelen rihlelerin başlangıcı, sahabe dönemine kadar gitmektedir. İlim kitaplarında bu konuda örnekler verilmiştir.⁸⁹ Buhârî, ilk örneğini isnadsız bir şekilde Cerir b. Abdullah'tan, ikinciye daha önce de tahrir ettiği Musa ve Hızır kıssasını anlatan rivayetle getirmektedir.⁹⁰ Dârimî de benzer metotla, Hz. Davûd'dan ilim talebesinin demirden bir asa ve bir çift ayakkabı edinmesi ve asa kırılıp ayakkabı delinene ilim talebiyle seyahat etmesi tavsiyesini aktarmaktadır.⁹¹ Tirmizî, ilim için yola çıkanın dönünceye kadar Allah yolunda olduğunu müjdeleyen hadisi, ilim talep etmenin fazileti babında aktarmış,⁹² fakat rihle konulu bab açmamıştır.

4.2. İlimi saklamaktan sakındırma

⁷⁶ Tirmizî, "İlm", 7 (No: 2656, 2657).

⁷⁷ Buhârî, "İlm", 15 (No: 73).

⁷⁸ Buhârî, "İlm", 25 (No: 87) ; Tirmizî, "Eymân" 5 (No: 2611).

⁷⁹ Buhârî, "İlm", 26 (No: 88); Tirmizî, "Radâ" 4 (No: 1151).

⁸⁰ Buhârî, "İlm", 27 (No: 89); Tirmizî, "Tefsir" 65 (No: 3318) .

⁸¹ Buhârî, "İlm", 31 (No: 97) ; Tirmizî, "Nikâh" 25 (No: 1116).

⁸² Buhârî, "İlm", 33 (No: 99).

⁸³ Buhârî, "İlm", 106 (No: 104, 105); Tirmizî, "Hac", 1 (No: 809).

⁸⁴ Tirmizî, "İlm", 3 (No: 2649)

⁸⁵ Tirmizî, "İlm", 14 (No: 2670-2673); Buhârî, "Zekât", 21 (No: 1432), "İ'tisâm" 15 (No: 7321)

⁸⁶ Tirmizî, "İlm", 15 (No: 2674, 2675).

⁸⁷ Tirmizî, "İlm", 16 (No: 2676-2678).

⁸⁸ Tirmizî, "İlm", 19 (No: 2681-2687). Tirmizî'nin 2682 nolu rivayetinde geçen bazı lafızlara, Buhârî ilim kitabının onuncu babı olan "İlim amel ve sözden öncedir" in tercemesinde, muallak olarak yer vermektedir.

⁸⁹ Dârimî, "Mukaddime", 50 (No: 585, 586, 590, 591).

⁹⁰ Buhârî, "İlm", 19 (No: 78).

⁹¹ Dârimî, "Mukaddime", 50 (No: 584).

⁹² Tirmizî, "İlm", 2 (No: 2649).

Buhârî “İlmin kaldırılıp cehaletin yaygınlaşması” babında, önce hocası Rebîatü’r-re’y’den “İlim sahibi olanın ilmini gizlemesi uygun değildir.” sözünü aktarır. Ardından kıyametin alametleri arasında ilmin kaldırılıp cehaletin yaygınlaşmasını da sayan bir merfû rivayet getirir.⁹³ Tekrar “İlmin nasıl kaldırılacağı”⁹⁴ babında Ömer b. Abdülaziz’den, ilmin yok olacağı endişesiyle Hz. Peygamber’in hadislerini yazma emrini verdiğini aktarır. Merfû olaraksa Tirmizî’nin de verdiği, ilmin âlimlerin yok oluşuyla kaldırılacağı rivayetini getirmiştir.⁹⁵

Tirmizî’nin “İlmi saklama” babında, ilmi saklayanların kıyamet günü cezalandırılacakları hakkında bir rivayeti tahrir ettiğini belirtmiştir.⁹⁶ “İlmin yok olması hakkında” babındaki ilk rivayetteyse, ilmin kaldırılmasının âlimlerin ölümü ve cahillerin lider ve fetva sorulan kişiler haline gelmesiyle olacağı anlatılır. Lider edinilen cahiller hem kendileri sapacak hem de insanları saptıracaktır.⁹⁷ İkinci rivayet, ilmin kaldırılma vakti hakkındadır.⁹⁸

5. İlimde Sakınılacaklar

İlim konularını fazilet, teşvik, saklamaktan sakındırma gibi genel prensipler üzerinden işleyen Tirmizî, “İlmi dünyaya alet eden kişi”,⁹⁹ “Resûlullâh adına yalan söylemenin (vebalinin) büyüklüğü”,¹⁰⁰ “Hadisin yanında söylenmeyecek söz”¹⁰¹ ve “Peygamberin sakındırdıklarından uzak durma”,¹⁰² başlıklarıyla da sakındırılan konulara değinir. “Yalan olduğunu bilerek rivayet eden” babında, bu kişinin yalancılardan olduğu rivayetini tahrir eder. İsnadla ilgili değerlendirmelerinden sonra Dârimî’ye, senedinin yanlış olduğunu bilerek ya da mürseli müsned olarak ya da senedi karıştırarak rivayet edenin bu yalancılardan mı olduğu sorusunu sorduğunu belirtir. Onun cevabını “Hayır, ama aslı olmayan bir hadisi rivayet edenin bu yalancılara dâhil olmasından korkarım” şeklinde kaydeder.¹⁰³

Buhârî’nin bu konudaki babı “Resûlullâh adına yalan söyleyenin günahı”dır. Bu babda her biri farklı sahabiden, bazı lafız farklarıyla, bu kişinin cezasının cehennem ateşi olacağıyla uyaran beş rivayet getirir.¹⁰⁴ Sünnete uymanın gereğini ve sakındırılan hususları eserinin sondan bir önceki “Kitap ve Sünnete Bağlılık” bölümünde ele aldığı için, ilim bahsinde bu babla yetinmiştir.

6. Rivayet Âdabı

Buhârî, ilim kitabındaki ilk rivayeti, ikinci bab olan “Kendisine ilimle ilgili soru sorulduğunda konuşmakla meşgul olan kimsenin sözünü tamamladıktan sonra cevap vermesi” başlığı altında tahrir eder. Rivayet şöyledir; Hz. Peygamber konuşurken bir bedevî kıyametin ne zaman kopacağını sorar, o ise konuşmasını sürdürür. Sözünü

⁹³ Buhârî, “İlm”, 21 (No: 80).

⁹⁴ Buhârî, “İlm”, 34.

⁹⁵ Buhârî, “İlm”, 21 (No: 80, 81); Tirmizî, “Fiten” 24 (No: 2205).

⁹⁶ Tirmizî, “İlm”, 3 (No: 2649).

⁹⁷ Tirmizî, “İlm”, 5 (No: 2652); Buhârî, “İlm”, 34 (No: 100).

⁹⁸ Tirmizî, “İlm”, 5 (No: 2653).

⁹⁹ Tirmizî, “İlm”, 6 (No: 2654).

¹⁰⁰ Tirmizî, “İlm”, 8 (No: 2659-2661).

¹⁰¹ Tirmizî, “İlm”, 10 (No: 2663-2664).

¹⁰² Tirmizî, “İlm”, 17 (No: 2679); Buhârî, “İtisâm”, 2 (No: 7688).

¹⁰³ Tirmizî, “İlm”, 9 (No: 2662).

¹⁰⁴ Buhârî, “İlm”, 38 (No: 106-110); Tirmizî, “İlm”, 8 (No: 2659-2661).

bitirdikten sonra soruyu soranı çağırır ve “Emanet zayı edildiginde kıyameti bekle” buyurur. Emanetin zayı edilmesini ise “işin ehil olmayana verilmesi” olarak açıklar.¹⁰⁵ Bu babta kullandığı rivayette hocası Muhammed b. Sinân’ın rivayeti aldığı Fuleyh b. Süleyman hafıza zaafıyla¹⁰⁶ tahvil ile eklediği nazil isnadlı seneddeki oğlu, Muhammed b. Fuleyh de çok hata yapmakla cerh edilmiştir.¹⁰⁷ İbn Hacer, Buhârî’nin ahkâm konularında Fuleyh’ten sadece mutâbaat niteliğinde rivayet alırken vaaz, adâb gibi konularda ferd rivayetini de alabildiğini ve bu rivayetin o nitelikte olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸ İlim konularının Hz. Peygamber’in vefatından sonra tartışıldığına ve Kütüb-i Sitte öncesi eserlerde bu konularda daha çok mevkuf, maktu ve âlimlerin sözleri niteliğinde haberler bulunduğu değinmiştik. Kanaatimiz, Buhârî’nin rivayet adabı konuları önemseydiği fakat bu konularda merfû rivayet bulmanın zorluğundan dolayı içeriğinde konuya dair ipuçları bulabildiği bir hadisi, nispeten hafif sayılabilecek bir kusuru sebebiyle terk etmediğidir. İlgili rivayette hocanın adabı açısından; konuşurken sözünün ortasında soru sorulursa sözü bitirdiğinde cevap verebileceği, talebe kusurlu davrandığında bile yumuşaklıkla yaklaşacağı, söylediği anlaşılmazsa açıklama yapacağı, ilim öğrenmek için sorulan soruya cevap vermesi gerektiği gibi sonuçlar çıkarılmaktadır. Talebe açınsındansa, soru sormak için hocanın sözünü veya meşguliyetini bitirmesini beklemesi gerektiği vurgulanmıştır.¹⁰⁹ İbn Hacer, bab başlığına rağmen, rivayetin ilim kitabı ile alakasını kurarken cehaletin yaygınlaşması ve ilmin kaldırılmasıyla emanetin ehil olmayana verileceğini, bununla kıyametin alameti olduğunu söylemektedir. Devamında musannifin ilmin yaşça büyüklerden alınacağını ima ettiği yorumuna gitmekte ve buna bir rivayeti delil getirmektedir.¹¹⁰ Rivayetin kıyametin alameti olma bağlamında yorumlanması önceki şerhlerde en son dile getirilen bir ihtimaldir.¹¹¹ İlimin büyüklerden alınmasıyla bağlantı kuransa tespit edilemedi. Bu yorumun isabeti, uzak bir ihtimal gibi durmaktadır. Bir sonraki “İlim için sesini yükselten kişi” babında, hocanın söylediğini duyurmak ve vurgu yapmak için sesini yükseltmesinin ya da söylediğini tekrarlamasının uygunluğu hakkında bir rivayet bulunmaktadır.¹¹² Daha önce rivayet sigalarıyla ilgili bâbta yer verdiği hadisi, bu kez farklı bir hocasından, “Hocanın öğrencilerin bilgisini ölçmek için ortaya bir soru atması”¹¹³ başlığında yeniden nakletmiştir. Kirmânî, Buhârî’nin iki farklı babta lafzen neredeyse tamamen aynı¹¹⁴ metinle rivayeti tekrar etme sebebine açıklarken, hadisi aldığı hocasının onu rivayet ettiği konuya bağlı kaldığına da değinmiştir. Yani şeyhi hangi konuda bu hadisi zikretmişse onun da aynı konu ismiyle bab açtığı görüşündedir.¹¹⁵ İbn Hacer ise bu görüşü; Buhârî’nin ilmi seviyesini küçümseme, onu taklitçi gösterme olarak değerlendirir. Buhârî’nin bu babtaki iki şeyhinin konulara göre düzenlenmiş bir eserinin varlığına dair

¹⁰⁵ Buhârî, “İlm”, 2 (No: 59).

¹⁰⁶ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *ed-Duafâ’ ve’l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Halep: Dâru’l-Vaî, 1976), 87; Zehebî, *Siyerü a’lâmi’n-nübelâ*, 7/351-353.

¹⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 20/299; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl fi nakdi’r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1382), 4/10.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, 1/141-143.

¹⁰⁹ Ebu’l-Hasen Ali b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî İbn Battâl, *Şerhu Şaḥîhi’l-Buhârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 2003), 1/138; Kirmânî, *el-Kevâkibü’d-derârî*, 2/6; Aynî, *’Umdu’l-kârî*, 2/7.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, 1/143.

¹¹¹ İbn Battâl, *Şerhu Şaḥîhi’l-Buhârî*, 1/138; Kirmânî, *el-Kevâkibü’d-derârî*, 2/6.

¹¹² Buhârî, “İlm”, 4 (No: 60).

¹¹³ Buhârî, “İlm”, 5 (No: 62).

¹¹⁴ İlgili iki rivayet arasındaki fark “أ” bağlacıdır.

¹¹⁵ Kirmânî, *el-Kevâkibü’d-derârî*, 2/13.

bir bilginin olmadığı ve önceki âlimlerden böyle bir görüşün gelmediği itirazlarıyla Kirmânî'nin görüşünü eleştirir.¹¹⁶

Buhârî hocanın adabı konusuna, ard arda açtığı “Hz. Peygamber’in nasihat verir veya ilim öğretirken bıkkınlık vermemek için uygun vakitleri kollaması”¹¹⁷ ve “Bir kişinin ilim için belli günleri ayırması”¹¹⁸ bablarıyla bir sünnetten bir sahâbî uygulamasından delil getirerek devam etmiştir. Bu sıralamayla ashâbın Allah Resûlü’nün davranışlarına uyma konusundaki hassasiyetini de vurgulamıştır.¹¹⁹ Anlaşılması için sözü üç kez tekrarlaması,¹²⁰ cemaatte arka tarafta kadınlar varsa onlara da vaaz etmesi,¹²¹ binek üzerindeyken¹²² ve işaretle sorulana cevap vermesi,¹²³ haklı yere öfkelenmesi,¹²⁴ ilim öğretmek için kadınlara ayrı gün tayin etmesi,¹²⁵ oturduğunda ayakta olana¹²⁶ ve cemratı taşlarken fetva sorana cevap vermesi,¹²⁷ bir şey öğretmeden önce sessizlik sağlaması,¹²⁸ geceleyin ilim öğretmesi ve vaaz etmesi,¹²⁹ en âlim sorulunca Allah bilir demesi,¹³⁰ soru sorulduğunda cevabı gelene kadar beklemesi,¹³¹ insanların uzaklaşmasına sebep olacak bilgiyi açıklamaması,¹³² ilmi anlama kapasitesi olana aktarması,¹³³ mescitte ilim ve fetva vermesi,¹³⁴ soruyu sorulandan fazlasıyla cevaplaması¹³⁵ hocanın adabı hakkında açtığı diğer bablardır.

Öğrencini adabına dair; bir ilim meclisine gelince boş bulduğu yere ya da halkanın en sonuna oturması,¹³⁶ ilim öğrenmek için Hz. Mûsâ gibi zorluklara katlanması,¹³⁷ hocanın haklı öfkesini uygun söz ve tavırla yatıştırması,¹³⁸ duyduğu şeyi anlamazsa sorup öğrenmesi,¹³⁹ hayânın ilim öğrenmesine engel olmaması¹⁴⁰ ve utandığı soruyu başkasına sordurması¹⁴¹ konularına değinmektedir.

Buhârî, “İlim” kitabında özellikle hadis hocasının sünnete uygun bir tavır geliştirmesini vurgular. Konu ve bab başlıklarını düzenlerken öğretim ilkelerini ve hocanın dikkat

¹¹⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/148.

¹¹⁷ Buhârî, “İlm”, 11 (No: 68-69); Tirmizî, “Edeb”, 72.

¹¹⁸ Buhârî, “İlm”, 12 (No: 70).

¹¹⁹ İbn Battâl, *Şerhu Şahihi'l-Buhârî*, 1/153.

¹²⁰ Buhârî, “İlm”, 29 (No: 94-96); Tirmizî, “Tahâra” 31 (No: 41), “İstîzân” 28 (No: 2723), “Menâkıb”, 9 (No: 3640).

¹²¹ Buhârî, “İlm”, 32 (No: 98); Tirmizî, “Nikâh” 25 (No: 1116).

¹²² Buhârî, “İlm”, 23 (No: 83); Tirmizî, “Hac” 76 (No: 916).

¹²³ Buhârî, “İlm”, 24 (No: 84, 85, 86); Tirmizî, “Hac” 76 (No: 916).

¹²⁴ Buhârî, “İlm”, 28 (No: 90-92); Tirmizî, “Ahkâm” 35 (No: 1372).

¹²⁵ Buhârî, “İlm”, 35 (No: 101-102).

¹²⁶ Buhârî, “İlm”, 45 (No: 123); Tirmizî, “Cihâd” 16 (No: 1646).

¹²⁷ Buhârî, “İlm”, 46 (No: 124); Tirmizî, “Hac” 76 (No: 916).

¹²⁸ Buhârî, “İlm”, 43 (No: 121); Tirmizî, “Fiten” 28 (No: 2193).

¹²⁹ Buhârî, “İlm”, 40 (No: 115); Tirmizî, “Fiten” 30 (No: 2196); Buhârî, “İlm”, 41 (No: 116); Tirmizî, “Fiten” 64 (No: 2251).

¹³⁰ Buhârî, “İlm”, 44 (No: 122); Tirmizî, “Tefsir” 19 (No: 3149).

¹³¹ Buhârî, “İlm”, 47 (No: 125); Tirmizî, “Tefsir” 18 (No: 3141).

¹³² Buhârî, “İlm”, 48 (No: 126); Tirmizî, “Hac” 47 (No: 875).

¹³³ Buhârî, “İlm”, 49 (No: 127-129).

¹³⁴ Buhârî, “İlm”, 51 (No: 133); Tirmizî, “Hac” 17 (No: 831).

¹³⁵ Buhârî, “İlm”, 52 (No: 134); Tirmizî, “Hac” 18 (No: 833).

¹³⁶ Buhârî, “İlm”, 8 (No: 66).

¹³⁷ Buhârî, “İlm”, 16 (No: 74).

¹³⁸ Buhârî, “İlm”, 29 (No: 93).

¹³⁹ Buhârî, “İlm”, 36 (No: 103); Tirmizî, “Kıyâme” (No: 2426).

¹⁴⁰ Buhârî, “İlm”, 50 (No: 130-131); Tirmizî, “Tahâra” 90 (No: 122); “Emsâl” 4 (No: 2827).

¹⁴¹ Buhârî, “İlm”, 51 (No: 132); Tirmizî, “Tahâra” 83 (No: 114).

etmesi gereken hususları ortaya koyarak, hocalık adabının Hz. Peygamber'in rehberliğinde nasıl şekilleneceğini gösterir.

6.1. Rivayet sigaları

Buhârî ilim kitabının dördüncü babında rivayet sigaları konusunu "Muhaddisin: haddesenâ, ahberenâ, enbe'enâ demesi" başlığıyla ele alır. Tercemede önce hocası Hümejdî'den (öl. 219/834) Süfyan b. Uyeyne'nin (ö. 198/814) haddesenâ, ahberenâ, enbe'enâ ve semi'tu lafızlarını aynı gördüğünü aktarır. Sonra Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652-53) Hz. Peygamber'den bir kere "haddesenâ" başka bir sefer "semi'tu", Huzeyfe b. Yemân'ın (öl. 36/656) "haddesenâ" lafzıyla rivayetlerine, hadislerin sadece baş kısımlarını vererek işaret eder. Ardından Abdullah b. Abbâs (ra) (öl. 68/687-88) ve Enes b. Mâlik'ten (öl. 93/711-12) "'an Rabbihi" ve Ebû Hureyre'den "'an Rabbikum" lafzıyla başlayan rivayetlerinin baş tarafını zikreder.¹⁴² Bab başlığı altında tahrir ettiği tek rivayet ise Abdullah b. Ömer'den (öl. 73/693), Hz. Peygamber'in yanındaki ashâba "hiç yaprak dökmeyip mü'mine benzeyen ağaç"ın hangisi olduğunu "haddisûnî" lafzıyla sorması hakkındadır.

Hadis rivayetinde haddesenâ, ahberenâ, enbe'enâ sigaları arasında fark bulunup bulunmadığı tartışmasında Buhârî, aralarında anlam farkı olmadığı kanaatindedir. Hocası Hümejdî üzerinden İbn Uyeyne'nin görüşünü ve sahabe uygulamalarını aktararak bu lafızların eş anlamlı kullanıldığını gösterir.

Başında "'an Rabbihi" bulunan örneklerle de şu noktayı temellendirir: Hz. Peygamber'in bilgiyi Rabbinden aldığı hususunda ihtilaf yoktur; arada bir vasıta varsa o da güvenilirliği kesin olan Cebrâil'dir. Likâ sabit olduğundan "'an" lafzıyla rivayette sakınca yoktur. Aynı şekilde, râvinin güvenilirliği ve hocasıyla görüşmesi kesin ise "'an" ile rivayet problem teşkil etmez.

İbn Ömer rivayetinin babla ilişkisi sadece Hz. Peygamber'in "haddisûnî" lafzını kullanması değildir; rivayetin diğer tariklerinde "ahbirûnî"¹⁴³ ve "enbiûnî"¹⁴⁴ lafızları yer alır.¹⁴⁵ Bu da söz konusu sigalar arasında anlam farkı bulunmadığını göstermektedir.

Tirmizî, ilim kitabında rivayet sigalarına değinmez; ancak meseleyi *İlelû's-sağîr*'de ele alır. Önce Abdullah b. Vehb'den (öl. 187/813), "Hocayı topluluk içinde dinlersem *haddesenâ*, yalnızsam *haddesenî*; âlime okunurken hazır bulunursam *ahberanâ*, ben okursam *ahberanî* derim" sözünü nakleder. Ardından Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (öl. 198/813) "*haddesenâ* ile *ahberanâ* aynıdır" görüşünü aktarır. Son olarak, hocası Ebû Mus'ab Ahmed b. el-Kâsım'ın (öl. 242/856) meclisinde arz yoluyla alınan hadisleri rivayet ederken hangi lafzı kullanacağını sorduğunu, hocasının da "*haddesenî Ebû Mus'ab de*" dediğini belirtir.¹⁴⁶

Buhârî, rivayet sigaları konusunda kendi görüşünü temellendirmekle yetinmiş; meseleyi yalnızca benimsediği görüşü destekleyen delillerle ele almış ve karşıt görüşe yer vermemiştir. Tirmizî ise farklı görüşleri birlikte aktarmış, ancak tercihini belirtmemiştir.

¹⁴² Buhârî, "İlm", 4 (No: 61).

¹⁴³ Buhârî, *Sahihi*, "Edeb", 89; Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Ta'zîmü kadri's-şalât* (Medine: Mektebetu'l-dâr, 1985), 2/704.

¹⁴⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Bezzâr, *el-Müsned*, thk. Zeynüddin Mahfûzu'r-rahmân vd. (Medine: Mektetebetü'l-ulûm ve'l-hikme, 2009), 12/137.

¹⁴⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/144.

¹⁴⁶ Tirmizî, *el-'İlelû's-sağîr*, 752.

Her iki âlimin delilleri çoğunlukla mevkuf ve maktû haberler ile âlim sözlerinden oluşur. Buhârî'nin bu ve sonraki babta kullandığı tek merfû rivayeti ise Tirmizî, *Emsâl* kitabında tahrir etmiştir.¹⁴⁷

6.2. Sahih rivayet yolları

Rivayet yolları meselesini Buhârî *Sahîh*'inin Kitâbü'l- 'İlm'inde, Tirmizî ise *İlelü's-sağîr*'de ele alır. Bu nedenle burada zikredilen bab örnekleri Buhârî'nin ilim kitabındandır. "İlim hakkında gelenler ve 'Rabbim, ilmimi arttır' ayeti" babında Buhârî, kıraat ve arzın—ister âlim huzurunda okunsun ister âlim okusun—cevazını işler; tercemede âlimlerin görüş ve uygulamalarını aktarır, ardından Hz. Peygamber'in huzurunda sorular sorarak sözlerini teyit ettiren bir kişiyi anlatan merfû rivayetle bu yöntemin geçerliliğini temellendirir.¹⁴⁸

Tirmizî ise konuya kendi değerlendirmesiyle girer: Ehli hadise göre, âlime okunan metin onun ezberinde ise veya ezberinde değilse bile asıl nüsha elindeyse, kıraat semâ gibi sahihtir. Delil olarak mevkuf ve maktû haberler zikreder.¹⁴⁹ Ayrıca hocası Buhârî'nin, Ebû Âsım en-Nebî'e (ö. 212/828) bir hadisi sorup "Sen oku" cevabını aldığını; kendisi onun okumasını isteyince "Kıraati caiz görmüyor musun?" dediğini nakleder. Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) de kıraati caiz gördüklerini belirtir.¹⁵⁰

Buhârî'nin Ebû Âsım ile diyalogu, onun kıraati reddettiği anlamına gelmez; zira eserinde bu usûlü caiz gördüğünü açıkça belirtir. Hocasına bir hadisi okumaktansa ondan dinlemeyi tercih edışı, çoğu hadis âlimi gibi¹⁵¹ semayı kıraate üstün tutmasıyla açıklanabilir.

"Münavele hakkında gelenler: İlim ehlinin ilmi, diğer beldeler yazarak göndermesi" babının tercemesindeyse; mevkuf, maktu haberler ve Hz. Peygamber'in uygulamasından bir örnekle, münavelelerin cevazını açıklar. Konuya merfû iki rivayeti delil getirir. İkinci rivayet mektubun muhafaza edildiğini göstermek için Hz. Peygamber'in mühür yüzüğü edinmesi hakkındadır.¹⁵² Buhârî'nin bu hadisi bu babda zikretmesi, gönderilen yazılı metnin korunması şartıyla münâvele yolunun sahih olabileceğine işaret olarak değerlendirilmiştir.¹⁵³ Tirmizî ise konuya dair Mansûr b. el-Mu'temir'den: "Bir kişi birine kitabını verse ve 'bunu benden rivayet et' dese, verdiği kişi onu rivayet edebilir." fetvasını getirmiştir.¹⁵⁴

6.3. Hıfzın önemi

Hadis rivayetlerini korunmasında ve râvilerin ta'dîl veya tad'îfinde, hıfz açısından yapılan değerlendirme birinci derecede etkilidir. Konuyu Buhârî bab başlığına taşımış ve kendine has bir üslûbla ele almıştır.¹⁵⁵ Tahric ettiği üç rivayeti de Ebû Hureyre'den getirmiştir. Aşab-ı Nebî içerisinde rivayet sayısının çokluğuyla birinci sırada olan tartışmasız odur.¹⁵⁶ Bu özelliği ona, sahabe içinde hıfzı en güçlü olan konumunu

¹⁴⁷ Tirmizî, "Emsâl", 4.

¹⁴⁸ Buhârî, "İlm", 6 (No: 63); Tirmizî, "Menâkıb", 19 (No: 3703).

¹⁴⁹ Tirmizî, *el-'İlelü's-sağîr*, 751.

¹⁵⁰ Tirmizî, *el-'İlelü's-sağîr*, 752.

¹⁵¹ İbn Hacer, *Fethü'l-Bâri*, 1/150-151.

¹⁵² Buhârî, "İlm", 7 (No: 64, 65); Tirmizî, "Libâs", 16-17 (1745-1747).

¹⁵³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bâri*, 1/155-156.

¹⁵⁴ Tirmizî, *el-'İlelü's-sağîr*, 752.

¹⁵⁵ Buhârî, "İlm", 42.

¹⁵⁶ Mustafa Karataş, "Muksîrûn ve Hadis Sayıları", *Diyanet İlmî Dergi* 35/4 (1999), 169-171.

sağlamaktadır.¹⁵⁷ Önce onun kendisine yöneltilen çok fazla rivayette bulunduğu eleştirisine cevabını aktarır. Ebû Hureyre'ye göre iki ayet, lanetlenme sebebi ve tevbe edilmesi gereken bir günah olarak nitelendirmekle, ilmi gizlemeyi yasakladığından Hz. Peygamber'den edindiği bilgiyi açıklamak zorundadır.¹⁵⁸ Ayrıca Ensâr ve Muhacir sahabe geçim derdiyle meşgulken kendisi karın tokluğuna Allah Resûlü'nün yanında kalarak onların hazır olmadığı yerlerde hazır bulunmuş, ezberlemediklerini ezberlemiştir.¹⁵⁹ İkinci rivayette, unutkanlığını Hz. Peygamber'e şikâyet etmesini, ardından onun söylediği şeyleri yaparak tamamen unutkanlıktan kurtulduğunu anlatmaktadır.¹⁶⁰ Sonuncudaysa Allah Resûlü'nden ezberlediği ilmin yarısını yaydığını, hepsini yayacak olsa canının tehlikeye gireceğini açıklamıştır.¹⁶¹ Müellif bu sıralamayla ilmi hıfz etmenin fedakârlık, devamlı bir çaba, unutkanlıkla mücadele, aktaracağı bilgide seçicilik gerektirdiğini anlatmaktadır. Tüm rivayetleri Ebû Hureyre'den getirmesi özel bir seçim olmalıdır. Zira o, sahabe devrinden itibaren rivayetleri ile ilgili eleştiriler almıştır.¹⁶² Müellif tahrîc ettiği rivayetler ve yaptığı sıralamayla, Ebû Hureyre'nin hadislerin hıfzındaki önemli rolünü vurgulamakta, yapılan eleştirileri geçersiz kılmaktadır.

Tirmizî hıfza dair usûl konularına '*İlelü's-Sağîr*'de değinmektedir. Hıfz yönünden râvilerin zayıf sayılması, hafıza zaafı yüzünden bir râvinin rivayetinin alınması veya terk edilmesi konularında ihtilaflardan bahsetmiş, destekleyen başka bir rivayet olmadığında hafıza zaafı sebebiyle cerh edilen râvinin rivayetinin alınmaması gerektiğini söylemiştir.¹⁶³ Manayla rivayet meselesinde de; isnadda değişiklik kabul edilmezken mana korunduğu sürece lafızda değişikliğin ehli hadis âlimlerinin çoğunluğuna göre geçerli sayıldığını aktarmıştır. Âlimler arasındaki fazilet yarışının, hafıza gücü, sağlamlık ve dinlediğini dikkatle muhafaza etme gibi özelliklerde ortaya çıktığını belirtmektedir. Ancak buna rağmen, büyük imamların hiçbirinin, hıfzlarıyla birlikte hata ve yanlışlardan tamamen uzak kalmadığını eklemektedir.¹⁶⁴ Hıfz yönünden hadis âlimlerinin bir birlerine karşı üstünlükleri hakkında söylenenleri de yaptığı bir seçkiyle sunup amacını, ilim ehlinin mertebeleri ve bazılarının hafıza ve sağlamlık bakımından diğerlerinden üstün oluşlarını ortaya koymak şeklinde açıklamıştır. Ayrıca, hakkında söz söylenen kimselerin neden eleştirildiğini göstermek istediğini belirtmiştir.¹⁶⁵ Bu konuları tartışırken sunduğu delillerden sadece biri mevkuf, çoğunluğu ise maktu ve âlimlerin görüşlerini aktaran haberlerdir. Sünenindeki ilim kitabındaysa "*Medineli âlim*" adıyla bir bab açıp insanların develerle uzun ilim yolculuklarını çıkacağını ama Medine âliminden üstününü bulamayacaklarını bildiren bir rivayet getirmiş, âlimin ismi konusunda söylenilen birkaç görüşü de aktarmıştır.¹⁶⁶ İlim kitabında bu babı açması söz konusu âlimin ismini tespitten ziyade, Medine'nin ilim kaynağı oluşuna ve en faziletli âlimin kim olduğu görüşünün değişkenliğine işaret olmalıdır.

¹⁵⁷ İbn Hacer, *Fethü'l-Bâri*, 1/214.

¹⁵⁸ el-Bakara 2/159-160.

¹⁵⁹ Buhârî, "*İlm*", 42 (No: 118)

¹⁶⁰ Buhârî, "*İlm*", 42 (No: 119); Tirmizî, "*Menâkıb*", 47.

¹⁶¹ Buhârî, "*İlm*", 42 (No: 120)

¹⁶² Nevzat Tartı, "Ebû Hureyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/1 (Şubat 2012), 7-9.

¹⁶³ Tirmizî, *el-'İlelü's-Sağîr*, 744.

¹⁶⁴ Tirmizî, *el-'İlelü's-Sağîr*, 746.

¹⁶⁵ Tirmizî, *el-'İlelü's-Sağîr*, 748.

¹⁶⁶ Tirmizî, "*İlm*", 18 (No: 2680).

7. İlim Talebesinin Özellikleri

Haber-i vahidin kabulü için gerekli görülen ilk şart, haberi veren kişinin yani râvinin güvenilir olmasıdır. Şahitlerin âdil ve güvenilir olması gerektiği¹⁶⁷ ve fâsığın getirdiği haberin araştırılmadan kabul edilmeyeceği¹⁶⁸ Kur'an ayetlerinin delaletiyle sabittir. Râvinin adaletine dair fikir yürütebilmek içinse, hakkında bilgi sahibi olunmalıdır. Mutekaddimîn döneminde râvilerin cerh ve ta'dil bilgilerini aktarmanın meşrutiyetinin sorgulandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Tirmizî'nin *'İlelû's-Şağîr'* de aktardığı bilgiler için koyulan başlıklardan biri de "İsnad ve ricalde hüküm vermenin cevazı"dır. Bu bölümde hadis imamlarının râviler ve isnadlar hakkında ümmete nasihat etmek amacıyla hüküm verdiğini, dini anlamda şahitlik yapmayı mal ve haklar konusundakinden çok daha ciddiye aldıkları için bunu zorunlu gördüklerini açıklamıştır.¹⁶⁹

Buhârî ise cerh ve ta'dilin cevazını tartışmadan, haber-i vâhid'in geçerliliği konusunu eserin sondan üçüncü kitabı "Ahbâru'l-âhâd" da ele almıştır. Bu kitapta açtığı altı babla ameli konularda güvenilir bir kişinin, erkek ya da kadın, getirdiği haberin geçerli olduğunu, kavli ve ameli hadisleri delil göstererek savunmuştur.¹⁷⁰ İlim kitabında râvinin özelliklerine dair değindiği tek konuya, semânın sahih olacağı yaştır.

7.1. Talebenin semâsının sahih olduğu yaş

Buhârî, ilim kitabında bir babın başlığını "Semâ küçük yaşta olan (çocuk) için ne zaman geçerli olur?"¹⁷¹ sorusuyla belirlemiştir. Fakat aslında konuya girişi bir önceki "Hz. Peygamber'in 'Allahım, ona *Kitab'ı öğret'* sözü"¹⁷² babında yapar. İbn Hacer'e göre, bab başlığında yer alan hadis parçası, bu duanın sadece İbn Abbâs'a mahsus olmadığını göstermek amacıyla seçilmiştir. Ancak bir önceki Hz. Mûsâ'nın yolculuğu babında¹⁷³ geçen rivayet İbn Abbâs'tan olduğu için, duanın ona ait olduğu da düşünülebilir. Zaten bu başlıkla, İbn Abbâs'ın Hür b. Kays'a karşı elde ettiği ilmî üstünlüğün, Hz. Peygamber'in onun için yaptığı dua sayesinde gerçekleştiğine işaret edilmektedir.¹⁷⁴ Ard arda gelen bu üç bab arasındaki bağlantı, Buhârî'nin konular arası geçişte ve bab başlığı ile altındaki rivayeti seçmedeki maharetine güzel bir örnektir. Semânın geçerlilik yaşıyla ilgili bu bab başlığında kullandığı "سَمَاعُ الصَّغِيرِ" ifadesiyle, buluşu gerekli görenlere itiraz edip temyizi esas aldığını ima eder.¹⁷⁵ Baktaki rivayetlerden birini İbn Abbâs'tan, diğerini Mahmûd b. Rebî den (r.a.) getirir. Mahmûd, Hz. Peygamber'in yüzüne su püskürttüğünü ve bu olay sırasında beş yaşında olduğunu belirtmektedir.¹⁷⁶ Seçtiği rivayetle de temyizi esas aldığını göstermiştir.

8. İlimin Yazılması

Hadislerin yazılmasına, erken dönem İslam toplumunda Kur'an ile karışma endişesi, Arap toplumuna yerleşmiş sözlü geleneğe bağlılık gibi çeşitle sebeplerle ihtiyatla

¹⁶⁷ el-Bakara 2/282.

¹⁶⁸ el-Hucurât 49/12.

¹⁶⁹ Tirmizî, *el-'İlelû's-Şağîr*, 739.

¹⁷⁰ Buhârî, "Ahbâru'l-âhâd", 1-6 (No: 7246-7267);

¹⁷¹ Buhârî, "İlm", 18 (No: 76); Tirmizî, "Salât" 252 (No: 337).

¹⁷² Buhârî, "İlm", 17 (No: 75); Tirmizî, "Menâkıb", 43.

¹⁷³ Buhârî, "İlm", 16 (No: 74)

¹⁷⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/169.

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 1/171.

¹⁷⁶ Buhârî, "İlm", 18 (No: 77).

karşılanmış ve hatta açık biçimde yasaklandığı kabul edilmiştir. Fakat zamanla rivayetlerin sözlü olarak muhafazasında karşılaşılan zorluklar ve ilmin korunması zarureti, yazılı kaydı meşru hale getirmiştir. Buhari konuyu sadece hadislerin yazılmasına dair rivayetleri ele alıp işler, karşı görüşe hiç girmez.¹⁷⁷ Tirmizî, konuyu önce yazım yasağını bildiren bir rivayetle, ardından cevazı gösteren örneklerle ele alır; böylece yasağın mutlak olmadığını art arda iki bâb üzerinden ortaya koyar.¹⁷⁸ Ardından Benî İsrâîl'den hadis nakli meselesine temas etmiş; "Onlardan duyduklarınızı aktarmakta beis yoktur" ifadesini, "Kim benim adıma yalan uydurursa cehennemdeki yerine hazırlansın" uyarısıyla birlikte içeren rivayeti zikretmiştir.¹⁷⁹ Bu, Buhârî'nin başka bir başlık altında ele aldığı konuyu¹⁸⁰ Tirmizî'nin ilim kitabına dâhil etmesine örnektir.

Sonuç

Buhârî ve Tirmizî'nin Kitâbü'l-İlm'i konumlandırış biçimleri, yalnız ilmî muhtevaya değil, eserlerinin kurgu mantığına da ışık tutar. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde "Bed'ü'l-Vahy" ve "İmân"dan sonra "İlm"e yer vererek bu üç bölümü adeta bir mukaddime şeklinde tasarlamış; vahyin başlaması, ona iman edilmesi ve imanın ilimle temellendirilmesi biçiminde sistematik bir giriş oluşturmuştur.

Tirmizî ise *es-Sünen*'inde ilim kitabını eserin sonlarına, otuz dokuzuncu sıraya koymuş; hadis usûlüne dair temel tartışmaları ise müstakil nitelikteki *el-İlelü's-sağîr*'de işlemiştir. Bu sebeple *el-İlelü's-sağîr*'in ilk müstakil hadis usûlü eseri sayılabileceği ifade edilmiştir.

İçerik bakımından iki ilim kitabının ağırlık merkezleri belirgin biçimde farklıdır. Buhârî, elli üç bâb boyunca ilmi yalnız fazilet ve teşvik çerçevesinde bırakmayıp; hocanın ders usûlü, talebenin soru adabı, rivayet sigaları, kıraât-arz-münâvele gibi sahih nakil yolları, hıfz ve kitâbet meselelerini işleyerek adeta bir hadis öğretim kılavuzu ortaya koyar.

Tirmizî ise on dokuz bâblık bölümünde konuyu daha çok fazilet ve ahlâk ekseninde ele alır; ilmi gizlemenin vebali, dünyevî menfaate alet etmenin sakıncası, sünnete sarılma ve bidatten kaçınma, fıkhnın ibadete üstünlüğü ve iyiliğe aracılık gibi temaları öne çıkarır; teknik usûl tartışmalarını ise *el-İlelü's-Sağîr*'e bırakır.

Sonuçta Buhârî'nin ilim kitabı rivayet yöntemleri ve öğretim pratiğine, Tirmizî'ninki ise ilmin ahlâkî sorumluluğu ve toplumsal boyutuna yoğunlaşmaktadır.

Buhârî, kıraat, arz, semâ, münâvele ve icâze gibi rivayet yollarını ilim kitabında müstakil başlıklar altında ele alır. Mu'an'an rivayetlerin kabulünde likâ şartına yaptığı vurgu da hoca-talebe temasını tahkik konusundaki titizliğini gösterir. İlmın yazılması ve hıfzın önemi gibi ihtilâflı meselelerde ise kendi tercih ettiği görüşü belirtmekle yetinir.

Tirmizî ise tartışmalı konularda genellikle hocalarının değerlendirmelerine dayanır; zaman zaman kendi kanaatini de ifade eder.

Buhârî ve Tirmizî'nin ilim kitaplarındaki bâb başlıkları ve rivayet dağılımı, tasnif anlayışlarındaki temel farkı gösterir. Her iki eserde ortak üç başlık vardır: "Allah kime hayır dilerse onu dinde fakih kılar", "Resûlullah adına yalan uydurmanın tehlikesi" ve

¹⁷⁷ Buhârî, "İlm", 39 (No: 111-114); Tirmizî, "Diyât", 13 (No: 1405), 16 (No: 1416), "İlm", 12 (No: 2668).

¹⁷⁸ Tirmizî, "İlm", 12-13.

¹⁷⁹ Tirmizî, "İlm", 14.

¹⁸⁰ Buhârî, "Enbiyâ", 51.

“İlmin azalması”. Konusu aynı, başlığı farklı olan tek bâb ise Buhârî’de “İşitenin daha iyi anlayabileceği”, Tirmizî’de “Duyanın tebliğ etmesi gerektiği” şeklindedir.

Tirmizî, Buhârî’nin ilim kitabında yer verdiği birçok rivayeti menâkıb, birr, fiten, tahâre, emsâl ve tefsir gibi farklı kitaplarda kullanarak mesele merkezli ve tekrarsız bir tasnif izler. Buhârî ise Hızır kıssası, müminin hurma ağacına benzetilmesi ve hac menâsikine dair sorularla ilgili rivayetleri ilim kitabında birden fazla tekrar eder. Bu durum, Buhârî’nin öğretici ve delillendirici amaçla tekrara başvurduğunu; Tirmizî’nin ise tekrar yerine farklı örneklerle çeşitlilik sağlamayı tercih ettiğini göstermektedir.

Buhârî, usûl meselelerinde merfû rivayetlere öncelik veren ilk muhaddis olmakla birlikte, terceme başlıkları ve bâb girişlerinde mevkûf, maktû‘ haberlere ve âlim sözlerine de yer vermiştir. İlim kitabında hocanın edebine dair bâbları başta, ortada ve sonda konumlandırarak, ilmin korunup aktarılmasında öğreticinin niteliğinin belirleyici olduğunu vurgulamıştır.

Tirmizî ise selef muhaddisleri gibi usûl konularını çoğunlukla mevkûf, maktû‘ haberler ve âlim içtihatlarıyla temellendirmiş; ilim kitabında ilmi, samimi niyet ve sorumluluk bilinciyle icra edildiğinde ibadetten üstün bir amel olarak sunmuştur. İlmin Allah’a yakınlaştıran bir değer olduğunu vurguladığı bâblarda, isnad bakımından oldukça zayıf ama vermek istediği mesajı doğrudan ifade eden bazı rivayetlere de, problemlerine dikkat çekerek, yer vermekten çekinmemiştir.

Bu çalışma, erken dönem hadis usûlünün yazılı bir disiplin hâline gelmeden önce hangi içerik ve yapı içinde ele alındığını ortaya koymak amacıyla Buhârî ve Tirmizî’nin “İlm” kitaplarını mukayeseli biçimde incelemiştir. Bulgular, iki muhaddisin usûl meselelerini metot ve muhteva bakımından belirgin şekilde farklı ele aldığını göstermektedir.

Buhârî, usûl hükümlerinin merfû rivayetlerin satır aralarından da çıkarılabileceğini temellendirmiş; bazı rivayetleri farklı bâblarda tekrarlar kullanmış, ahlâkî ilkeleri çoğunlukla âyetlerle desteklemiş ve “İlm” kitabını eserinin mukaddime mahiyetindeki üç temel bölümünden biri olarak konumlandırmıştır. Tirmizî ise usûl konularını müstakil biçimde eserin sonuna ekleyerek tanım getirme çabasıyla öne çıkmış; “İlm” kitabında ise hadis ilminin ahlâk felsefesine yoğunlaşmıştır.

Bu mukayese, tedvin öncesi dönemde aynı coğrafya ve yakın tarihte yaşamış iki büyük muhaddisin usûlü sistemli fakat farklı tarzlarda ele aldığını göstermesi bakımından özgün bir katkı sunmakta; ayrıca bâb başlıkları ve “İlm” kitaplarının teorik bir işlev taşıyarak müstakil usûl literatürünün öncülü sayılabileceği görüşünü desteklemektedir.

Bu çalışmada aynı dönem ve coğrafyadan iki imamın yaklaşımı mukayese edilmiştir. Aynı yöntemin farklı coğrafyalardaki hadis imamlarının eserlerine uygulanmasıyla, bölgesel usul anlayışlarının karşılaştırılması da mümkündür.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu makale, Uluslararası İmam Buhârî Sempozyumu'nda (14-18 Nisan 2025) sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "İlim Kitapları Özelinde Buhârî'nin <i>es-Sahih</i> 'iyle Tirmizî'nin <i>es-Sünen</i> 'inin Mukayasesi" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Yazar Katkıları	Tek yazar
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	* This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "The Comparison of al-Bukhari's al-Sahih and al-Tirmidhi's al-Sunan in the Context of their Kitab al-'Ilm", orally delivered at the International İmâm al-Bukhârî Symposium (April 14–18, 2025) It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author acknowledge that she received no external funding in support of this research.
Author Contributions	Single author

Kaynakça / References

Akyüz, Hüseyin. “Hadislerin Tashihi ile İlgili Tirmizî’nin Hocası Buhârî’ye Sorduğu Sorular (Sünen Bağlamında Bir Değerlendirme)”. *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2018), 247-269.

Asar, Muhammet Ali. “Buhârî’nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi’u’s-Sahîh’in ‘İlim’ Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (Eylül 2020), 1247-1281. <https://doi.org/10.33415/daad.780449>

Aydın, Osman. *Sahîh-i Buhârî’nin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ. *el-Umdetü’l-kârî şerhü Şahîhi’l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, ts.

Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-. *el-Müsned*. thk. Zeynüddîn vd. Medine: Mektebetü’l-ulûm ve’l-hikme, 2009.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-. *el-Câmi’u’s-sahîh*. thk. Muhammed Zühayr. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavkî’n-necât, 2001.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân ed-. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Süleym Esed. 4 Cilt. Cidde: Daru’l-Muğnî, 2000.

Durmuş, Üzeyir. “Sünenü’t-Tirmizî’ye Kaynaklık Bakımından İmâm Buhârî’nin Eserleri (Tahrîc ve Değerlendirme)”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (27 Aralık 2018), 447-468. <https://doi.org/10.18498/amauidf.504008>

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhiddin. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü’l-’Asriyye, ts.

Erul, Bünyamin. “‘Bed’ü’l-Vahy’ Özelinde Vahyin Mahiyetine Dair Buhârî’nin Kur’an İlimlerine Katkısı”. *Uluslararası İmam Buhârî Sempozyumu (14-18 Nisan 2025) Bildiri Özetleri Kitabı*. ed. Yakup Koçyiğit vd. Karabük: KBÜ Yayınları, 2025.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. 17 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 2002.

İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh ed-Dımaşkî. *Târîhu Dımaşk*. thk. Ebû Saîd Amr b. Ğarâme. 80 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr, 1997.

İbn Battâl, Ebu’l-Hasen Alî b. Halef b. Abdilmelik el-Bekrî el-Kurtubî. *Şerhu Şahîhi’l-Buhârî*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 2003.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1988.

İbn Hacer, Ebû’l-Fadl Ahmed b. Alî el-Askalanî. *Takrîbü’t-Tehzîb*. thk. Muhammed Avvâme. Halep: Dâru’r-Reşid, 1486.

İbn Hacer, Ebû’l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalanî. *Fethü’l-Bârî Şerhü Sahîhi’l-Buhârî*. 13

Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1959.

İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarabad: Matbaatu Dâiretü'l-Maarifi'n-Nizâmiyye, 1908.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabîyye, 1952.

İbn Receb, Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmân b. Aḥmed. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. thk. Hemâm 'Abdurrahîm. ez-Zerkâ: Mektebetu'l-Menâr, 1987.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mısrî. *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-şâhih*. thk. Dâru'l-Fellâh li'l-bahsî'l-ilmî ve tahkîkî't-türâs. 36 Cilt. Dimaşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429.

İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-İskenderî. *el-Mütevârî ulâ terâcimi ebvâbi'l-Buḥârî*. thk. Salâhaddîn Makbûl Ahmed. Kuveyt: Mektebetu'l-muallâ, 1987.

Karabacak, Mustafa. "Tirmizî'nin es-Sünen'i Çerçevesinde Buhârî'nin Kullandığı Hadis Usûlü Terimleri". *Mütefekkir* 6/12 (Aralık 2019), 345-378. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.659187>

Karasu, Taner. "Tirmizî'nin İleli's-sagîr Adlı Eserinin Hadis Usûlü Açısından Değerlendirilmesi". *Şarkiyat* 9/2 (2017), 975-989. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.335892>

Karataş, Mustafa. "Muksîrûn ve Hadis Sayıları". *Diyanet İlmî Dergi* 35/4 (1999), 83-100.

Kenkûhî, Reşîd Ahmed. *el-Kevekbü'd-dürrî ulâ Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Muhammed Zekerîyyâ Kandehlevî. 4 Cilt. Matba'atü Nedveti'l-'Ulemâi'l-Hind, 1975.

Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-. *el-Kevâkibü'd-derâî fi şerhi Şâhihi'l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 2. Basım, 1401.

Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. 8 Cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân, 2004.

Ma'mer b. Râşid, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî. *el-Câmi'*. thk. el-A'zamî Habîbürrahmân. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1983.

Mervezî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-. *Taẓîmü kadri's-şalât*. 2 Cilt. Medîne: Mektebetu'l-dâr, 1985.

Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf. *el-Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sâhih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1956.

Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb en-. *ed-Duafâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd

İbrâhim Zâyed. Halep: Dâru'l-Vaî, 1976.

Özdemir, Veysel. "Hadislerin Sıhhat Açısından Taksimi ve Hasen Hadis Istılâhının Ortaya Çıkışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (Ocak 2014), 67-110. <https://doi.org/10.15370/muifd.52042>

Palabıyık, Abdülkadir. "Hadis Literatüründe 'Kitâb'ül-İlim'ler". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2001), 151-189.

Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1956.

Samba Campos, Estrella. "The Kitâb al-İlm of al-Bukhârî: A Handbook on Knowledge". *Journal of Abbasid Studies* 8/2 (06 Aralık 2021), 209-234. <https://doi.org/10.1163/22142371-12340071>

Şafîî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halabî, 1940.

Tartı, Nevzat. "Ebû Hureyre'nin Mürselleri Üzerine Bir İnceleme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/1 (Şubat 2012), 7-25.

Taş, Mustafa. *Buhârî'nin Cerh-Ta'dîl Metodu*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra et-. *el-'İlelü's-Şağîr*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd. Beyrut: Daru İhyâi'l-trâsu'l-'Arabî, ts.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra et-. *es-Sünen*. thk. Beşşâr 'Avvâd. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.

Uysal, Şule Yüksel. "İlim Bölümleri Üzerinden Dârimî ve Buhârî'nin İlim Anlayışını Okumak". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 25-48. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1240539>

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-. *Mîzânü'l-i-tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1985.